רצח פוליטי

רצח רבין ורציחות פוליטיות במזרח־התיכון

עורך:
ישעיהו (צ'רלס) ליבמן

תקריב
מרכז יצחק רבין לחקר ישראל
עם עובד

תמורות באופי הרצח הפוליטי במזרח־התיכון*

מרטין קרמר

בעולם המוסלמי המסורתי לא היתה לגיטימיות בלא יסוד באסלאם. שליטים שלטו בשם אלוהים; מתנקשים רצחו אותם בשם אלוהים. ההתנקשויות בחייהם של הח׳ליפים הראשונים והמאבק בין השליטים הסונים לבין ה״חשישיון״ בימי־הביניים התנהלו באופן הזה ממש: כל צד טען שהוא פועל לפי הרצון האלוהי. הדת מילאה תפקיד מכריע ברציונל של הרצח, אך למעשה מילאה תפקיד מכריע גם ברציונל של השלטון ושל החוק. ההסתמכות על דבר האלוהים, שנעשתה על ידי השליט ועל ידי רוצחו, מאפיינת את כל התקופה הטרום־מודרנית בעולם האסלאמי, קרוב לוודאי עד סוף המאה התשע־עשרה.

את רצח השליטים במאה שלנו אפשר לחלק בחלוקה גסה לשלושה שלבים של התפתחות, שבהם הרציונל של הרצח משתנה שינוי דרמטי. אבקש תחילה לאפיין את שלושת השלבים, ולאחר מכן אדגימם בדוגמאות מספר.

בשלב הראשון המשיכו שליטים לשלוט בשם אלוהים, כפי שנהגו מאז ומעולם, אך רוצחיהם ביקשו לסלקם בשם האומה. בשלב השני טענו השליטים עצמם, שהם פועלים בשם האומה, והרוצחים גם הם הכריזו שהם מבקשים לסלקם בשם האומה. בשלב השלישי, הנוכחי, השליטים עדיין טוענים שהם שולטים בשם האומה, אך הרוצחים טוענים כעת שהם מבקשים לסלקם בשם אלוהים. להלן אדגים בקצרה את שלושת השלבים.

השבירה בתבנית הטרום־מודרנית התחוללה בפעם הראשונה סמוך לראשית המאה. ״צלליו של אלוהים״, קרי, שליטים מוסלמים מסורתיים, נתקלו בפעם הראשונה ברוצחים אשר פעלו ממניעים לאומיים, ואשר הכריזו שהם פועלים בשם ה״עם״. מקורותיה של התחייה הלאומית ומקורותיו של הרצח הלאומני מובילים אותנו לאדם אחד – הסיד ג׳מאל

* תירגמה מאנגלית עפרה לבסקי

אל־דין אל־אפע׳אני, הפעיל והמסית האיראני, אשר נשא את מסר התחייה הלאומית בעולם האסלאמי במרוצת שנות השמונים והתשעים של המאה התשע־עשרה.

אל־אפע׳אני, כידוע, נחשב לגיבור התחייה הלאומית. הוא מופיע בכל תיאור המתאר את עלייתה של הפרשנות הליברלית והמודרנית של האסלאם, ומהללים אותו כמחדש וכמתקן גדול. אבל הוא גם נמנה עם הקושרים במחתרת אשר זממו רציחות. כדי לעורר את העם, כך האמין, יש לסלק את השליטים הנוכחיים, ואם הכרח הוא, אזי גם באמצעות כדור רובה. אחד מחסידיו שמע אותו פעם צועד הלוך ושוב וקורא: ״אין גאולה אלא בהרג. אין ביטחון אלא בהרג.״ דברים אלה לא היו דברי סרק. בהזדמנות אחת, באוזני ההוגה הרפורמיסט מוחמד עבְּדֻה, שנמנה עם אוהדיו, העלה אל־אפע׳אני את הרעיון לרצוח את שליט מצרים, אסמאעיל. לדברי עבְּדֻה, אל־אפע׳אני ״העלה את הרעיון להתנקש פעם בחיי אסמאעיל, כשיעבור כתמיד בכרכרתו על גשר קצר אל־ניל, ואני בהחלט תמכתי בכך. אך היתה זו רק שיחה בין שנינו... היה זה הדבר הטוב ביותר שיכול היה לקרות.״[1] מקור זה מלמד אותנו רבות לא רק על אל־אפע׳אני, אלא גם על עבְּדֻה, אשר נתפס גם הוא במערב כבעל סגולות ליברליות.

הצלחה רבה יותר היתה לאל־אפע׳אני במתן השראה לאחד מחסידיו להתנקש בחיי נאצר אל־דין שאה, שליט איראן, בשנת 1896. מעניין לבחון את דבריו של אל־אפע׳אני באשר להתנקשות הזאת: ״ודאי שהיה זה מעשה נכון להרוג את העריץ צמא הדם, את נירו זה אשר בכס מלכות פרס, אשר ידע על אף הכל לזרות חול בעיני אירופה התרבותית, כך שלא תוכל לזהות את עוולותיו. רציחתו היתה אפוא פעולה בעלת־ערך, שכן בכוחה לשמש אזהרה לאחרים. זו הפעם הראשונה שבה נרצח שאה לא בהפיכה בתוך הארמון, אלא בידי אדם מן השורה, והפעם הראשונה שבה העריץ זוכה לגמול מתאים בעד עוולותיו.״[2]

את רצח נאצר אל־דין שאה הגדיר אל־אפע׳אני, ובדין, נקודת מפנה: נגזר על השאה למות לא בשל סטייתו מן הדת – אלא בשל בגידתו באומה. המתנקש, אדם ״מן השורה״, פעל בשם כל בני־האדם ״מן השורה״, קרי, בשם העם. השליטים המסורתיים – ה״שאהאן״ של איראן והסולטאנים העות׳מאנים – ביססו את שלטונם על הטענה שהם מושלים בשם האלוהים. אך לפתע הופיעה לאומיות חדשה, שהתעלמה מן הטענה

הזאת, ובנתה רציונל חדש לרצח: הריבונות שייכת לעם, והוא זכאי להשתחרר מרודנות. בעידן של לאומיות עממית, רצח מנהיג שנעשה בידי אדם "מן השורה" אִפשר את עלייתו של המתנקש כגיבור לאומי. כמו כן, הטכנולוגיה המודרנית אִפשרה גם לאדם "מן השורה" להשיג את השליט, אשר היה עד עתה כה מרוחק. בשנת 1905 החטיאה מרכבה עמוסת חומרי נפץ את סולטאן עבד אל־חמיד (השני) באסתאנבול. כעת צריך היה השליט לחשוש יותר משחשש מפני מזימות הפגיון והרעל שבתוך הארמון. מזימה אחרת, שזממו קושרים במחתרת או בצבא, ואשר הוצדקה כטובת האומה, יכולה היתה להשיגו ביתר קלות.

הלאומנים רוקנו לבסוף את הארמונות, ולעתים קרובות יותר באמצעות מהפכה מבאמצעות התנקשויות. מתחילת המאה השתלטו ממשלות לאומיות בכל רחבי המזרח־התיכון. אך לא היה בכך כדי לשלול את קיומה של אופוזיציה אלימה, משום שהשליטים הלאומיים שלטו גם הם בדרכי רודנות ואף בדרכי דיקטטורה. בשם האומה שלחו המנהיגים את מתנגדיהם לבתי־הסוהר אבו זעבל וטורה ליד קאהיר, או לבית־הסוהר מִזֶה שבדמשק. ובשם האומה זממו מתנקשים לרצוח מנהיגים, בדרך־כלל מתוך כוונה לתפוס את השלטון. אם הצליחו, אזי נעשו הרוצחים לשליטים.

הבה נבחן שתי דוגמאות. בשנת 1945 החליטו מוחמד אנוור אל־סאדאת וחבריו להתנקש בראש־הממשלה מוצטפא אל־נחאס פאשא. נחאס היה פעם מן הפוליטיקאים הלאומיים הפופולריים ביותר במצרים; אבל בעיני הלאומנים הצעירים היתה תמיכתו בבריטים בלתי נסלחת. נבדוק כיצד סאדאת מתאר את ההחלטה לרצוח את נחאס:

> "בהיותנו ילדי בית־ספר נהגנו לצאת החוצה פעמיים ביום כדי להסתכל בנחאס, להריע לו ולנופף לו בעברו בדרכו... הוא היה גיבור מיתי – סמל לפטריוטיות, לקרבן עצמי ולמסירות נפש. אלא שאז איבד את כל אלה, ואנו החילונו לראות בו בוגד. חוסר הנאמנות שלו למצרים ולאנשיה הפך את סילוקו לחובה לאומית. החלטנו אפוא להיפטר ממנו."[3]

הפיסקה הבוטה הזאת ממחישה באיזו נכונות יכולים לאומנים להמיר את השבחים הנחלקים לגיבור ברימונים המוטלים לעבר הבוגד. הקבוצה

הקיפה את שיירת המכוניות של נחאס, ואחד החברים זרק רימון. למזלו של נחאס, החטיא הרימון את מטרתו. הקבוצה היתה מאוכזבת למדי. בלהיטותה לפגוע במישהו, החליטה לרצוח את שר האוצר, אמין עות׳מאן. הפעולה הצליחה, ואף שלא סאדאת היה זה שלחץ על ההדק, הוא נשפט בהיותו שותף לקונספירציה, וזוכה רק לאחר משפט ממושך.

בבדידות של תא מספר 54 חווה סאדאת את חוויית ההתגלות הפוליטית שלו. אך מה היה בפיו באשר למעשה שבעטיו נכלא? ״ההתנקשות בחיי אמין עות׳מאן השיגה את מטרתה,״ כתב, ״הצלחנו להרוס בהחלטיות חסרת תקדים את התדמית של הקולוניאליזם היעיל בעיני הציבור.״[4] המעשה נעשה כביכול בשם ה״עם״. בשום שלב אין סאדאת מגלה חרטה כלשהי על השימוש ברצח כדי לסלק ״בוגד״.

רוצח אחר שנהפך למנהיג הוא צדאם חוסיין. בשנת 1959 החליטו צדאם וקבוצה של אנשי בעת׳ צעירים להתנקש בחייו של מנהיג עיראק דאז, עבד אל־כרים קאסם, איש צבא אשר סילק את המונרכיה, ושם עצמו במקומה כשליט יחיד. צדאם ועמיתיו תכננו לארוב לשיירת המכוניות שלו. אמנם, צדאם עצמו לא היה אמור לירות בקאסם, אלא רק לשמש חיפוי. אך על פי הביוגרפיה הרשמית למחצה שלו, ״כשמצא עצמו פנים אל פנים מול הדיקטטור, לא יכול היה לעצור בעצמו. הוא שכח את כל ההוראות ופתח מיד באש.״ קאסם נפצע, וצדאם נמלט לחוץ־לארץ. המעניין הוא שלאחר עלייתו של צדאם לשלטון, לא זו בלבד שניסיונו כמתנקש נמלט לא נזקף לחובתו, אלא אפילו נעשה במכוון לחלק מן המיתוס שלו. בעיראק הוקרנו תכניות טלביזיה ואפילו סרט על סבלותיו של הגיבור הצעיר: הוא נפצע במשימתו האמיצה, שולף את הכדור מבשרו בעזרת סכין, דוהר על פני המדבר רכוב על סוס, שוחה אל החופש בחידקל הקפוא וסכין בין שיניו. הנה הוא הרוצח כגיבור, כמודל למחויבות ולהקרבה עצמית.

בשני המקרים, של סאדאת ושל צדאם, אנו רואים כיצד קונספירציה לרצוח מנהיג נעשית לטקס מעבר ולהכנה בעלת ערך לקונספירציות מורכבות יותר בעתיד – אלה אשר יביאו את הקושר לשלטון. עבר של מתנקש הוא מעין כתב אמנה, המגדיל את הילתו כמנהיג. וככזה, כמובן, הוא בגדר השראה לדור הבא של המתנקשים. סאדאת עצמו נרצח בידי מתנקשים. צדאם עדיין אתנו, אך ניסיון ההתנקשות בחיי בנו עודיי דומה דמיון רב לניסיון הרצח שביצע צדאם עצמו. הלאומנים מאל־אפע׳אני

ואילך הפכו את ההתנקשות לפעולה הירואית; ומשעלו לשלטון, לא יכלו למנוע את הישנותה המחזורית.

נעבור בקצרה אל השלב האחרון, שהוא המצב העגום של ימינו. השליטים ממשיכים לשלוט לכאורה בשם האומה. אבל למעשה, מאז התפשטותה של תחיית האסלאם כביטוי של מחאה, הרי דווקא המתנקשים הם הטוענים שהם פועלים בשם אלוהים. את הגילויים הראשונים של ההתנקשות בשם האסלאם אפשר לאתר במעשיהם של "האחים המוסלמים" במצרים, אשר רצחו את ראש־הממשלה המצרי מחמוד פהמי אל־נוקראשי פאשא בשנת 1948. והיו גם פעולות של נאמני האסלאם (ה"פִדאיאן") באיראן, אשר התנקשו בחייו של ראש־הממשלה עלי רזמארה בשנת 1951. האסלאמיסטים דוכאו גם במצרים וגם באיראן בשנות החמישים והשישים, אך שבו בסערה בשנות השבעים, השמונים והתשעים. במצרים רצחו האסלאמיסטים את הנשיא סאדאת, והיו קרובים גם לרצוח את הנשיא חוסני מובארכּ בהתקפה על שיירת מכוניותיו באתיופיה. באיראן חוללו האסלאמיסטים מהפכה, אבל לא עלה בידם לרצוח את השאה. הוא הצליח להתחמק, ואז נפטר ממחלת הסרטן. אפשר בהחלט לטעון, שרצח השאה היה מרכיב חסר בנרטיב ההירואי של המהפכה, ושהפַּתוַא שהוציא ח'ומייני נגד סלמאן רושדי נועדה להפוך את רושדי לקרבן חלופי בעבור הקרבן החסר. מכל מקום, הקרן האיראנית שהציעה פרס למי שירצח את רושדי הגדילה בכל שנה את הסכום, ולפיכך אפשר לומר שהמהפכה עדיין ממתינה לטקס ההקרבה הזה.

לסיכום, אנו יכולים להביט לאחור אל המאה העשרים ולראות בה מאה, שבה הדת, ככוח המניע רציחות, נכנעה ללאומיות. אבל כניעתה היתה זמנית בלבד. מתנקשים דתיים שבים ותובעים קרבנות, והקרבנות קרוב לוודאי הם מי שהיו מתנקשים בעצמם. אפשר גם לראות במאה הזאת את המשך המסורת הארוכה של שלטון יחיד – אם לא אבסולוטי – אשר הזין מאז ומעולם את הרציחות במתן לגיטימציה ותמיכה, ולא חשוב באיזו צורה.

אפשר לקבוע בהכללה, שהרציחות הפוליטיות במזרח־התיכון אינן מעוררות את הסלידה שהן מעוררות במערב. והן לא יעוררו סלידה עד שהאזרחים לא יוכלו לקבוע מי ישלוט בהם. הרצח כשהוא לעצמו לא יקרב את השינוי הזה.

"ודאי שהיה זה מעשה נכון להרוג את העריץ צמא הדם," אמר אל־אפע'אני. "וייתכן שצדק; אבל כל עוד מעשה כזה רק פותח פתח לשלטון של עריץ אחר, אין מנוס מלקבוע, כי המזרח־התיכון כלוא במעגל טרגי של עריצות ורצח עריצים. כיצד יישבר המעגל, אין איש יודע.